

DESPRE JOCURI LA *APULUM*

George Valentin Bounegru*, Oana Tutilă**

* Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia; bounegru_g_viziru@yahoo.com

** Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva; oanatutila@yahoo.com

Abstract. Several artefacts related to gaming were unearthed in *Apulum*, coming from the civil areas, the fort or the necropolises. Their majority is represented by bone or antler counters and dices. Our paper focuses mainly on the game supports, rather than on these categories of small finds. The aim of the study is to present four unpublished game boards, used for the Nine Men's Morris game, for *ludus latrunculorum* and for a game that we cannot precisely name, either *latina gaudes* or another one, unknown to us.

Keywords: board games, *ludus latrunculorum*, Nine Men's Morris, *latina gaudes*, counters, dice, *Apulum*.

1. Introducere

În articolul de față vom prezenta câteva piese de joc inedite de la *Apulum*, parte din ele apărute în săpăturile arheologice din ultimii ani, altele redescoperite în depozitul Muzeului Național al Unirii din Alba-Iulia.

În Dacia, la fel ca în restul lumii romane, jocurile ocupau un loc însemnat în viața de zi cu zi a individului. Materialele rezultate din cercetările arheologice, jetoane, zaruri sau plăci de joc, demonstrează acest lucru. De regulă, piesele de joc au fost publicate în scurte note sau incluse, alături de diverse descoperiri, în cataloage de monografii. De aceea, merită amintite două studii. Ne referim aici, în primul rând, la cel al Adelei PAKI și al lui Sorin COCIȘ, care, la nivelul anului 1993, adună descoperirile referitoare la joc din Dacia romană¹. De curând, tema a fost reluată de către Lucrețiu MIHAILESCU-BÎRLIBA, care își bazează analiza pe un catalog, reunind piese din Dacia preromană și romană, Dacia liberă și Moesia Inferior².

În ceea ce privește piesele de la *Apulum*, unele au fost publicate în cele două lucrări deja amintite³. Cel mai mare număr de jetoane și zaruri din os a fost publicat de către Daniela CIUGUDEAN, în cartea sa despre obiectele din os, corn și fildeș de la *Apulum*⁴. Mai recent, în catalogul editat cu prilejul unei expoziții dedicate săpăturilor preventive de la Alba-Iulia au mai fost publicate alte piese de joc⁵.

¹ Paki, Cociș, 1993, p. 149-161.

² Mihailescu-Bîrliba, 2016, p. 33-56.

³ Notele 1 și 2.

⁴ Ciugudean, 1997.

⁵ Moga *et alii*, 2008, *passim*.

2. Plăcile de joc

2.1. *Ludus latrunculorum* era un joc de strategie, practicat pe o tablă pe care erau trasate linii verticale și orizontale, rezultând carouri. Atât numărul pătrățelelor, cât și cel al pieselor cu care se juca, puteau să difere. Jucătorii urmăreau deopotrivă capturarea pieselor celuilalt și punerea lui în dificultate prin blocarea pionilor⁶.

Jocul era practicat în special de către soldați, prin urmare este firesc ca plăci de joc să fie găsite mai ales în castru. De la *Apulum* avem o cărămidă fragmentară (31,5×41,5×5,8 cm; MNUAI, nr. inv. R 9240) (**Fig. 1**) pe care este redată o rețea de linii. Judecând după dimensiunile obișnuite pentru *lateres* de la *Apulum*, placa trebuie să fi avut un caroiaj de 10×12, pe fragmentul nostru observându-se clar 10×10 pătrățele. Piesa a fost găsită la începutul anilor '90 în interiorul castrului, cu prilejul cercetărilor de la *porta principalis sinistra*⁷. Contextul exact al descoperirii nu este cunoscut.

Fig. 1. Cărămidă cu reprezentarea *ludus latrunculorum*.

⁶ DA, s.v. *latrunculi*. Jocul este unul care se mai practică și astăzi, regulile și schemele fiind disponibile în mediul online. Vezi <http://www.stormthecastle.com/how-to-make-a/ludus-latrunculorum-rules.html> (23.09.2017).

⁷ Cercetări coordonate de Vasile MOGA.

În Dacia romană au mai fost descoperite fragmente de plăci de joc la *Potaissa*⁸, *Porolissum*⁹, *Cumidava*¹⁰, *Samum*¹¹, Buciumi¹², *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹³. Singura piesă din mediul civil este cea din urmă, ea apărând cu ocazia cercetărilor de la *domus procuratoris*¹⁴, restul provin din castru.

O situație interesantă a fost documentată la *Novae*, în zona *valetudinarium*-ului, unde au fost descoperite mai multe fragmente de plăci de joc împreună cu un zar. Încăperea în care au apărut a primit numele de cameră de relaxare¹⁵. Numărul mare de fragmente, precum și locul de descoperire, au ridicat întrebări legate de producerea plăcilor de joc, dar și de faptul că acestea puteau să fi făcut parte din inventarul spitalelor, nu neapărat să fi fost aduse de către pacienții soldați¹⁶.

2.2. Moara

Un alt joc documentat la *Apulum* este moara, transmis până în zilele noastre în varianta sa simplă. O cărămidă aproape întreagă pe care este reprezentat un joc de moară (22×14×5,3 cm; MNUAI, nr. inv. R 11295) a intrat recent în colecțiile Muzeului Unirii (**Fig. 2**). Dimensiunile reduse ale jocului redat (13,5×11,5 cm) presupun utilizarea unor jetoane de mici dimensiuni. Probabil, cărămida a fost folosită pentru joc o perioadă scurtă, fiind apoi zidită, judecând după urmele de mortar prezente pe trei laturi.

Piesa a fost găsită în 2007, în urma unei supravegheri arheologice care a vizat înlocuirea rețelei de apă pe Bdul Încoronării, în fața Colegiului Economic “Dionisie Pop Marțian”. Locul de descoperire este în zona fostului *Praetorium Consularis*.

În anul 1943, aproximativ în aceeași zonă, Ion BERCIU făcea o serie de descoperiri de epocă romană¹⁷ care au fost rediscutate ulterior și încadrate în ansamblul de clădiri care constituia Palatul Guvernatorului Daciei romane¹⁸. În anul 1962, I. Berciu, împreună cu Alexandru POPA, a efectuat cercetări pe amplasamentul Colegiului Economic, scoțând la iveală vestigii din același edificiu¹⁹. Condițiile descoperirii sunt nefavorabile unei datări sau analize mai amănunțite din punct de vedere al contextului arheologic.

O altă placă de joc de moară (18×22×5,2 cm, MNUAI, nr. inv. R 11439) (**Fig. 3**) a fost descoperită în anul 2017, pe strada Izvorului, la sud de castrul roman. Piesa

⁸ Paki, Cociș, 1993, p. 161, cat. nr. 35.

⁹ Paki, Cociș, 1993, p. 161, cat. nr. 33.

¹⁰ Gudea, Pop, 1971, pl. LII/3; Paki, Cociș, 1993, p. 150, nota 14; Mihailescu-Bîrliba, 2016, p. 44, cat. nr. 60.

¹¹ Alicu, Nemeș, 1982, p. 349; Mihailescu-Bîrliba, 2016, p. 44, cat. nr. 64.

¹² Chirilă *et alii*, 1972, pl. LVI/4; Alicu, Nemeș, 1982, p. 349; Paki, Cociș, 1993, p. 150, nota 14; Mihailescu-Bîrliba, 2016, p. 44, cat. nr. 59.

¹³ Paki, Cociș, 1993, p. 161, cat. nr. 34.

¹⁴ Paki, Cociș, 1993, p. 161, cat. nr. 34.

¹⁵ Dyczek, 2011, p. 97, fig. 9.

¹⁶ Dyczek, 2011, p. 98.

¹⁷ Berciu, 1949, p. 180-199.

¹⁸ Rusu Bolindeț *et alii*, 2011, p. 4, 18.

¹⁹ Berciu, Popa, 1965, p. 167-202.

a apărut într-un groapă menajeră, alături de material divers. Pe fragmentul de cărămidă păstrat este vizibilă o parte a rețelei de linii care compun jocul de moară, redată în pasta crudă, neîngrijit, dovedind stângăcia sau nepăsarea celui care le-a realizat. Pe una dintre laturi, cele trei linii paralele au fost retrasate după ardere, probabil fiind prea puțin evidente. Sunt vizibile și alte urme, impresiuni sau linii, realizate tot în pasta crudă, fără legătură cu jocul.

Fig. 2. Cărămidă cu reprezentarea jocului de moară²⁰.

În Dacia, jocuri de moară mai sunt documentate la *Potaissa*²¹ și *Drobeta*²².

Interesantă este descoperirea din cimitirul vestic de la Poetovio (M72), unde, deși nu a fost descoperită o tablă de joc, cele 18 jetoane de os din inventarul funerar pot fi puse în legătură cu jocul de moară²³. Defunctul a mers în lumea de apoi cu două seturi de piese de joc, ceea ce vorbește despre preferințele acestuia din timpul vieții.

2.3. *Latina gaudes*?

Cel de-al patrulea artefact pe care îl prezentăm aici este o bucată de țiglă (21×23×3,7 cm, MNUAI, fără nr. inv.) (**Fig. 4**), decorată cu cercuri și o bordură formată dintr-o linie frântă mărginită de două linii orizontale. Cele 14 impresiuni circulare păstrate nu par a urma o ordine logică, dar dimensiunile reduse ale fragmentului ne împiedică să tragem o concluzie fermă în acest sens. Fragmentul de la *Apulum*, la fel ca restul de cărămidă descoperit la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*²⁴, poate fi dintr-o tablă pe care se juca *latina gaudes* sau un alt joc al cărui nume nu s-a păstrat.

²⁰ Piesa ne-a fost oferită spre publicare de către responsabilul științific al cercetării, Florin CIULAVU, căruia îi mulțumim și pe această cale.

²¹ Paki, Cociș, 1993, p. 161, cat. nr. 31; Bărbulescu, 1994, p. 140; Mihailescu-Bîrliba, 2016, p. 44, cat. nr. 63.

²² Paki, Cociș, 1993, p. 161, cat. nr. 32; Mihailescu-Bîrliba, 2016, p. 44, cat. nr. 61.

²³ Isteniț, 2000, p. 35, pl. 15.

²⁴ Paki, Cociș, 1993, p. 161, cat. nr. 36, pl. VII/1-2; Mihailescu-Bîrliba, 2016, p. 44, cat. nr. 65.

Fig. 3. Cărămidă cu reprezentarea jocului de moară.

Fig. 4. Țiglă cu posibilă reprezentare a jocului *latina gaudes*.

3. Jetoane

Cele mai numeroase piese de joc documentate în cercetările arheologice sunt, fără îndoială, **jetoanele**. Realizate din os, corn, sticlă, decupate din pereții vaselor ceramice, acestea puteau la fel de bine să fie improvizate. Există însă confirmată prin descoperirile arheologice o categorie de jetoane produse din os sau corn. Modalitatea de realizare este aparent simplă. Osul sau cornul era debitat, iar pe suprafața dreaptă era trasată forma piesei cu un compas. Cu ajutorul aceluiași instrument erau realizate și cercurile concentrice, care decorează majoritatea pieselor. Pentru dedurizare, osul era mai întâi fiert și se lucra până în momentul răcirii complete când își recăpăta duritatea inițială. După ce erau realizate elementele de decor, piesa era tăiată, iar marginile erau strunjite cu ajutorul unei tocile acționate manual²⁵.

În descoperirile de la *Apulum* avem menționat un număr consistent de jetoane. De asemenea, ele au rezultat din toate cercetările recente. Daniela CIUGUDEAN repertoria 29 de jetoane din os²⁶, iar în ultimii ani au mai fost descoperite încă opt, din care doar șase publicate²⁷. În zona de nord-vest a canabelor au mai apărut nouă jetoane confecționate din pereți de vas²⁸. Cioburilor de vas le-au fost rotunjite marginile astfel încât jetoanele să capete o formă relativ circulară. Dintre cele nouă piese una este din ceramică neagră, celelalte din perete de amforă.

Din contexte diferite au apărut și două jetoane emisferice din sticlă. Prima piesă²⁹, realizată din sticlă de culoare indigo, a fost descoperită în primul oraș de la *Apulum*, într-un nivel de locuire datat după mijlocul secolului al II-lea, cel mai probabil din faza de *colonia* a acestuia. Cea de-a doua piesă, puternic fragmentară, realizată din sticlă de culoare verde, a fost găsită într-o locuire de secolul al III-lea, la vest de *Colonia Aurelia Apulensis*, împreună cu cele două jetoane de os inedite menționate mai sus.

Jetoane de formă emisferică au fost descoperite la Poetovio într-un mormânt. Cele șapte artefacte erau realizate din piatră, două de culoare neagră și cinci de culoare cenușiu-alburie³⁰.

O parte din piesele de os descoperite la *Apulum* au pe spate semne incizate, realizate cu un obiect ascuțit. Dacă ar fi fost simple linii, am fi putut presupune că provin de la operațiunea de tăiere a osului. Se observă însă realizarea lor după operațiunile de finisare. Cele mai multe dintre piesele însemnate prezintă litere sau cifre romane. Litera N apare incizată pe două jetoane³¹. Pe o altă piesă apar literele B și Λ³². Tot lamda capital, sau cifra V a grafiei latine, se găsește pe un alt jeton³³. Pe unele dintre

²⁵ Ciugudean, 1997, p. 12-16.

²⁶ Ciugudean, 1997, p. 78-79.

²⁷ Bounegru, 2008a, p. 48, cat. nr. 41, 42; *Idem*, 2008b, p. 64, cat. nr. 66; *Idem*, 2008c, p. 74, cat. nr. 78,79; Ota, 2012, p. 170, anexa III, nr. 1.

²⁸ Ota, 2008, p. 83, nr. cat. 88.

²⁹ Bounegru, 2008a, p. 47, cat. nr. 40.

³⁰ Isteniș, 2000, p. 167, pl. 107.

³¹ Ciugudean, 1997, pl. XXXI, fig. 1 și 3.

³² Ciugudean, 1997, pl. XXXI, fig. 2.

³³ Ciugudean, 1997, pl. XXXII, fig. 11.

piese, cifrele sunt redade mai mult sau mai puțin clar: VII, X, IX sau XI³⁴. Simbolistica acestor semne este legată fie de joc, fie de jucător. O primă ipoteză ar fi valoarea acestor piese în cadrul unui joc. Punctele câștigate prin capturare sau ordinea jetonului în joc puteau fi încrustate pe spate. O altă ipoteză leagă aceste simboluri de jucător. O piesă "norocoasă" putea fi marcată de cel căruia îi dăduse satisfacție în joc. De asemenea, marcajul de pe piesă poate însemna apartenența la un set de jetoane și putea fi făcut chiar de proprietar. Piese incizate apar și la Magdalensberg, *Vindonissa*, Augst, *Virunum* etc.³⁵.

4. Zaruri

În multe dintre jocurile de noroc, **zarurile** reprezintă o a treia componentă obligatorie, fiind folosite însă cel mai adesea singure, în jocurile de zaruri³⁶. Dacă suprafața de joc sau pionii puteau fi improvizați, zarul nu putea fi înlocuit. Realizat din materiale diverse, zarul este un cub, având incizate pe fiecare dintre cele șase fețe puncte sau cercuri simple ori concentrice, cu valori de la 1 la 6, astfel încât suma fețelor opuse să fie 7. De regulă, se juca cu trei zaruri³⁷, care erau agitate într-un recipient³⁸ și lăsate să cadă pe o suprafață de joc.

La *Apulum*, dintre cele zece piese la care am avut acces, cinci provin din morminte. În necropola nordică, din cercetarea lui Mihai BLĂJAN, au fost găsite trei piese: două în M 583 și una în M281³⁹. Din păcate, pentru cercetările din anii 1979–'81, când au fost descoperite și aceste piese, nu s-au păstrat informațiile arheologice. Dintr-o săpătură recentă, deocamdată nepublicată, de la Stația de Epurare a apei, situată la vest de *Colonia Aurelia Apulensis*, provin două zaruri descoperite alături de un șirag de mărgele depuse la picioarele defunctului. Cât privește celelalte descoperiri provenite de la *Apulum*, distribuția este următoarea: un zar cu loc de descoperire necunoscut se află la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei de la Cluj-Napoca, două din zona de nord a canabelor⁴⁰, o piesă din zona de vest a canabelor (cercetare preventivă de la Fântâna arteziană din Parcul Unirii), iar ultima provine dintr-o locuință de tip *villa rustica* situată la sud-vest de castru. Fiind piese uzuale, au fost descoperite în majoritatea cercetărilor din Dacia, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴¹, *Porolissum*⁴², *Potaissa*⁴³, *Tibiscum*⁴⁴ etc. De altfel, zarurile sunt frecvente în întregul Imperiu, atât în descoperirile din provinciile învecinate, în siturile de la *Viminacium*⁴⁵, *Gorsium*⁴⁶, cât și în

³⁴ Ciugudean, 1997, pl. XXXI, fig. 6 și pl. XXXII, fig. 1, 12 și 13.

³⁵ Deschler Erb, Gostenčik, 2005, fig. 8.

³⁶ DA, s.v. *alea*.

³⁷ DA, s.v. *tessera*.

³⁸ DA, s.v. *fritillus*.

³⁹ Ciugudean, 1997, p. 42.

⁴⁰ Ciugudean, 1997, p. 42.

⁴¹ Alicu *et alii*, 1994, p. 66, pl. 59.

⁴² Gudea, 1989, pl. CCXVII/2.

⁴³ Bărbulescu, 1994, pl. 25/7; *Idem*, 1997, fig. 27/4.

⁴⁴ Bona *et alii*, 1983, p. 418.

⁴⁵ Korać, Golubović, 2009, p. 352.

⁴⁶ Biró, 1987, pl. 26/215, 27/237.

cele din Britannia, la Colchester⁴⁷, sau din Gallia, la Lyon⁴⁸, Poitiers⁴⁹, Rennes⁵⁰ etc.

Dacă descoperirile din mediul civil sau militar sunt ușor de explicat, apariția zarurilor în morminte poate fi legată în special de pasiunea defunctului pentru jocuri, aceste obiecte însoțindu-l și în Lumea Cealaltă. Obiceiul depunerii zarurilor în morminte s-a dovedit a fi o practică destul de răspândită în Imperiu. La Viminacium, una dintre cele mai mari necropole cercetate, au fost descoperite zaruri în șase morminte de înhumare: câte două piese în M418⁵¹ și M379⁵² și câte o singură piesă în M400⁵³, M18⁵⁴, M30⁵⁵ și M118⁵⁶. În M30, zarul este asociat în inventarul funerar cu patru jetoane realizate tot din os. De altfel, în Moesia, descoperirile de piese de joc în morminte, în special zaruri și jetoane, sunt cele mai numeroase, fără a se putea face o statistică în funcție de rit funerar, substrat etnic sau social, vârstă sau sex⁵⁷.

* * *

Deși mai puțin spectaculoase decât alte obiecte mărunte găsite în cercetările arheologice, jetoanele, zarurile și plăcile de joc completează imaginea despre ce înseamnă relaxare în societatea romană. Piesele descoperite la *Apulum* se adaugă informațiilor cunoscute până acum la nivelul provinciei, cele patru fragmente de joc, comune mai ales în mediul militar, sporind (cu aproape încă jumătate) numărul pieselor de acest gen publicate, din Dacia romană.

⁴⁷ Crummy, 1992, p. 97.

⁴⁸ Beal, 1983, p. 345-353, nos. 1228-1231.

⁴⁹ Bertrand, 2008, p. 125, fig. 33/1.

⁵⁰ Lebaune, 2008, p. 57, fig. 2/42.

⁵¹ Korać, Golubović, 2009, p. 329.

⁵² Korać, Golubović, 2009, p. 339.

⁵³ Korać, Golubović, 2009, p. 352.

⁵⁴ Zotović, Jorković, 1990, Taf. II.

⁵⁵ Zotović, Jorković, 1990, Taf. LXX.

⁵⁶ Zotović, Jorković, 1990, Taf. CXVIII.

⁵⁷ Janković, 2008, p. 12-13.

BIBLIOGRAFIE

- Alicu, Nemeș, 1982 Dorin ALICU, Emil NEMEȘ, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, În: *Acta Musei Napocensis*, XIX, 1982, pp. 345-365.
- Alicu et alii, 1994 Dorin ALICU, Sorin COCIȘ, Constantin ILIEȘ, Alina SOROCEANU, *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bibliotheca Musei Napocensis, IX, Cluj-Napoca, 1994, 150 pg., 92 pl., ISBN 973-0-0 0102-2.
- Bărbulescu, 1994 Mihai BĂRBULESCU, *Potaissa: studiu monografie*, Dissertationes Musei Potaissensis, 1, Turda, 1994, 202 pg., 16 pl.
- Bărbulescu, 1997 Mihai BĂRBULESCU, *Castrul legionar de la Potaissa (Turda) / Das Legionslager von Potaissa (Turda)*, Führer zu den archäologischen Denkmälern aus Dacia Porolissensis, 7, Zalău, 1997, 88 pg., ISBN 973 980277X.
- Beal 1983 Jean Claude BEAL, *Catalogue des objets de tabletterie du musée de la civilisation gallo-romaine de Lyon*, Centre d'Études Romaines et Gallo-romaines de l'Université Jean Moulin Lyon III, Paris, Lyon, éd. De Boccard, 1983, 422 pg., LXXI pl.
- Berciu, 1949 Ion BERCIU, *Descoperiri arheologice în Apulum (I)*, În: *Apulum*, III, 1949, pp. 180-199.
- Berciu, Popa, 1965 Ion BERCIU, Alexandru POPA, *Monumente epigrafice din Apulum (IV)*, În: *Apulum*, V, 1965, pp. 167-202.
- Bertrand, 2008 Izabelle BERTRAND, *Le travail de l'os et du bois de cerf à Lemonum (Poitiers): lieux de production et objets finis. Un état des données*, În: Elisabeth TRUSZKOWSKI (ed), *Le travail de l' os, du bois de cerf, et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge?* (Actes du colloque de Chauvigny, 8-9 déc. 2005, Monographies instrumentum, 34, 2008, 342 pg., ISBN 978-2-35518-004-0; pp. 101-144.
- Biró 1987 Maria T. BIRÓ, *Gorsium bone carvings*, În: *Alba Regia*, XXIII, 1987, pp. 25-65.
- Bona et alii, 1983 Petru BONA, Richard PETROVSZKY, Maria PETROVSZKY, *Tibiscum – cercetări arheologice II (1976-1979)*, În: *Acta Musei Napocensis*, XX, 1983, pp. 405-432.
- Bounegru, 2008a George BOUNEGRU, *Cercetarea arheologică preventivă Str. Dacilor, nr. 4, cartier Partoș, proprietar Anghel Traian*, În: Vasile MOGA, Anca TIMOFAN, George BOUNEGRU, Radu OTA, Gabriel BĂLAN, Ilie LASCU, *Descoperă arheologia Urbană! Apulum 2007*, Catalog de expoziție, Ed. Altip, Alba Iulia, 2008, 150 pg., ISBN 978-973-117-134-0; pp. 42-53.
- Bounegru, 2008b George BOUNEGRU, *Cercetarea arheologică preventivă Str. 9 Mai, FN, proprietar Miclea Ioana*, În: Vasile MOGA, Anca TIMOFAN, George BOUNEGRU, Radu OTA, Gabriel BĂLAN, Ilie LASCU, *Descoperă arheologia Urbană! Apulum 2007*, Catalog de expoziție, Ed. Altip, Alba Iulia, 2008, 150 pg., ISBN 978-973-117-134-0; pp. 54-68.
- Bounegru, 2008c George BOUNEGRU, *Cercetarea arheologică preventivă Str. Timotei Cipariu, nr. 17, proprietar Neag David*, În: Vasile MOGA, Anca TIMOFAN, George BOUNEGRU, Radu OTA, Gabriel BĂLAN, Ilie

- LASCU, *Descoperă arheologia Urbană! Apulum 2007*, Catalog de expoziție, Ed. Altip, Alba Iulia, 2008, 150 pg., ISBN 978-973-117-134-0; pp. 70-77.
- Ciugudean, 2007 Daniela CIUGUDEAN, *Obiectele din os, corn și fildeș de la Apulum*, Bibliotheca Musei Apulensis, V, Ed. Altip, Alba-Iulia, 1997, 192 pg., ISBN 973-0-00547-8.
- Crummy, 1992 Ninna CRUMMY, *Roman small finds from the Culver Street site Category 13: Military equipment*, În: Philip CRUMMY (ed), *Excavations in Culver Street, the Gilbert School and Other Sites from Colchester*, Colchester Archaeological Report, 6, Colchester Archaeological Trust, Colchester, 1992, 476 pg., ISBN 0 9503727 3 0.
- DA Charles DAREMBERG, Edmond SAGLIO, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, I-V, Paris, 1877-1919.
- Deschler Erb, Gostenčik, 2005 Sabine DESCHLER-ERB, Kondula GOSTENČNIK, *Différences et identités de la vie quotidienne dans le provinces romaines: l' exemple de la tableterie*, În: *Instrumentum*, 34, 2005, pp. 283-309.
- Dyczek, 2011 Piotr DYCZEK, *Observations on marks on rooftiles, bricks and ceramic tiles from sector IV in Novae (Moesia Inferior)*, În: *Novensia*, 22, 2011, pp. 85-108.
- Gudea, 1989 Nicolae GUDEA, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, În: *Acta Musei Porolissensis*, XIII, 1989, pp. 10-1178.
- Gudea, Pop, 1971 Nicolae GUDEA, Constantin POP, *Das Römerlager Râșnov-Cumidava. Beiträge zu Limesuntersuchungen in Südüsten der römischen Dazien*, Brașov, 1971, 69 pg., 68 fig., 60 pl.
- Korać, Golubović, 2009 Miomir KORAC, Snežana GOLUBOVIĆ, *Viminacium*, Knjiga 3: "Više globalja" (Tom 2): *281–530 (kremacija), 268–550 (inhumacija)*, Archaeological Institute Belgrade, Beograd, 2009, 562 pg., ISBN 978-86-8 0093-58-1.
- Istenič, 2000 Janka ISTENIČ, *Poetovio, zahodna grobišča II*, Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu, Katalog / *Poetovio, The Western Cemeteries II*, Grave-Groups in the Landesmuseum Joanneum, Graz, Catalogue, Katalogi in monografije, 33, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2000, 437 pg., 177 tb., ISBN 961-6169-13-0.
- Janković, 2008 Marko A. JANKOVIĆ, *Римске игре на табли у Сингидунуму и околини [Roman board games in Singidunum and its environs]*, În: *Godišnjak grada Beograda, LV-LVI*, 2010, pp. 1-14, on-line https://www.academia.edu/465586/Римске_игре_на_табли_у_Сингидунуму_и_околини_Roman_Board_Games_in_Singidunum_and_Its_Environs (1.09.2017).
- Lebaune, 2008 Francoise LEBAUNE, *Le travail de l' os à Rennes (Ille – et- Vilaine) à travers un canif à manche sculpté trouve 3-5 rue de Saint – Malo*, În: Elisabeth TRUSZKOWSKI (ed), *Le travail de l' os, du bois de cerf, et de la corne à l'epoque romaine: un artisanat en marge?* (Actes du colloque de Chauvigny, 8-9 déc. 2005), *Monographies instrumentum*, 34, 2008, 342 pg., ISBN 978-2-35518-004-0; pp. 55-63.
- Mihailescu-Bîrliba, 2016 Lucrețiu MIHAILESCU-BÎRLIBA, *Games and gamers in Dacia*, În: *Arheologia Moldovei*, XXXIX, 2016, pp. 33-56.

- Moga *et alii*, 2008 Vasile MOGA, Anca TIMOFAN, George BOUNEGRU, Radu OTA, Gabriel BĂLAN, Ilie LASCU, ***Descoperă arheologia Urbană! Apvlm 2007***, Catalog de expoziție, Ed. Altip, Alba Iulia, 2008, 150 pg., ISBN 978-973-117-134-0.
- Ota, 2008 Radu OTA, *Cercetarea arheologică preventivă Str. Moșilor, nr. 66A, proprietar Săvuș Silvia*, În: Vasile MOGA, Anca TIMOFAN, George BOUNEGRU, Radu OTA, Gabriel BĂLAN, Ilie LASCU, ***Descoperă arheologia Urbană! Apvlm 2007***, Catalog de expoziție, Ed. Altip, Alba Iulia, 2008, 150 pg., ISBN 978-973-117-134-0; pp. 78-102.
- Ota, 2012 Radu OTA, ***De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense***, Ed. Altip, Alba Iulia, 2012, 214 pg., 34 pl., ISBN 978-973-117-369-6.
- Rusu Bolindeț *et alii*, 2011 Viorica RUSU BOLINDEȚ, Teodor MUNTEAN, George BOUNEGRU, Rada VARGA, Iulia STRÎMBU, ***Palatul guvernatorului Daciei romane la Apulum. O redescoperire a patrimoniului***, Ed. Mega, 2011, 44 pg, ISBN 978-606-543-115-7.
- Paki, Cociș, 1993 Adela PAKI, Sorin COCIȘ, *Dacia ludens*, În: *Ephemeris Napocensis*, III, 1993, pp. 149-161.
- Zotović, Jorković, 1990 Ljubica ZOTOVIĆ, Časlav JORDOVIĆ, ***Viminacium***, Knjiga 1: ***Necropole "Vise Grobalja"***, Arheološki institut, Republički zavod za zaštitu spomenika culture, Beograd, 1990, 122 pg., 14 fig., CCII pls. + 1 pl.